

सारांश (ABSTRACT)

वर्तमान दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्र प्राचीन सिक्किम र प्राचीन भुटानको अंश लिएर गठित भएको बुझिन्छ। सन् १७०६-भन्दा अघि कालेबुङ सिक्किम राज्यको आधिपत्यमा थियो अनि त्यही साल यस भूभागलाई भुटानका राजाले भुटान राज्यमा गाभे। भुटानले एक सय साठी वर्षसम्म आधिपत्य जमाएको कालेबुङ सन् १८६५-मा अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो हातमा पारे। तराई खण्ड अर्थात् दुवर्स सिक्किमकै एउटा अभिन्न अङ्ग थियो। गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरी पूर्वमा टिस्टासम्म आफ्नो राज्य विस्तार गरेका थिए। त्यसपछि सिनो-नेपाल सन्धि हस्ताक्षरपछि सिक्किमको भूभाग साँधुरियो। सन् १८१४-मा अङ्ग्रेज र नेपाल बीचमा भएको युद्ध सुगौली सन्धिमा टुडगियो। सन्धि अनुसार नेपालले सिक्किमबाट लिइएका सम्पूर्ण पहाडी र तराई क्षेत्रका इलाका अङ्ग्रेजको हातमा सुम्पनु पर्‍यो। यसरी भुटानबाट लिइएको कालेबुङ, सिक्किमबाट लिइएको दार्जीलिङ, खर्साङ र सिलगढी मिलाएर अहिलेको दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रको निर्माण भएको हो।

अङ्ग्रेजहरूको आगमनपूर्व दार्जीलिङलाई आफ्नो आधिपत्यमा ल्याउन नेपाल, भुटान र सिक्किमको लगातार आक्रमणले यहाँको तत्कालीन जनजीवन अस्त-व्यस्त पारिदिएको थियो। दार्जीलिङको चिसो हावा-पानी र आफ्ना सरकारी कर्मचारीहरू विमारी भएका खण्डमा उपचार र स्वास्थ्यका लागि उपयुक्त ठाउँ देखी अङ्ग्रेजहरूले सिक्किमबाट दार्जीलिङ लिए। जनशून्य तथा यस पहाडी इलाकामा अङ्ग्रेजहरूले आवागमनको सुविधा र शहर बजार निर्माण र चिया कमान बसाउन थालेपछि मात्र यहाँको जनसङ्ख्या वृद्धि हुनु थालेको बुझिन्छ। सन् १८७२-भन्दा अघि सम्पूर्ण

जिल्लाको जनगणना गरिएको थिएन। सिक्किम, नेपाल, भुटान तथा भारतका विभिन्न प्रान्तहरूबाट विभिन्न जातिका मानिसहरू जीवनोपार्जन गर्न तथा विभिन्न पेशा र कार्यसँग सम्बन्धित बसोबासो गर्न थालेपछि मात्र दार्जीलिङको सामाजिक गठन प्रक्रिया प्रारम्भ भएको हो।

अङ्ग्रेजहरूको आगमनपूर्व दार्जीलिङमा लाप्चे र लिम्बुहरू अनि समय-समयमा सीमापारी नेपालबाट विभिन्न कारणले भागेर आएका मानिसहरू तथा तिब्बतबाट आउनेहरूको बसोबासो थियो। यसैले तत्कालीन दार्जीलिङमा यिनै जातिका भाषा बोलचालको माध्यम थियो भन्ने कुरा निर्विवाद छ। तर कालान्तरमा अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङको विकास गर्न थालेपछि यहाँ विभिन्न पेशासँग संलग्न विभिन्न जातिहरू आउन थाले र तिनीहरूको गोष्ठी भाषा पनि प्रयोग हुन थालेको बुझिन्छ। कर्णेल लोयडको प्रशासनिक कार्यालयमा अङ्ग्रेजीका अतिरिक्त नेपाली (पर्वते, गोर्खा, गोर्खाली) हिन्दी, बङ्गला, लाप्चे, भोटे, लिम्बू र मेचे भाषा बोलिन्थे। सन् १९०१-को जनगणना अनुसार दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रमा नेपालीहरू बहुसङ्ख्यकमा थिए। अतः अल्पसङ्ख्यक अन्य जाति-उपजातिहरूले सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषा नै ग्रहण गरे। अतः नेपाली भाषा नै परवर्तिकालमा दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रको साझा भाषा (लिङ्ग्वा फ्राङ्का) हुन पुग्यो।

अङ्ग्रेजहरूको आगमनपूर्व दार्जीलिङमा शिक्षा दिने कुनै पाठशालाको स्थापना नभए तापनि यहाँका मानिसहरू साक्षर रहेको तथा केही पढ्न सक्ने सामर्थ्य प्राप्त गरेका मानिस थिए। सन् १८४०-को दशकदेखि इसाई मिसनरीहरूको आगमन यस भेगमा हुन थालेपछि उनीहरूले यहाँ आएर स्थानीय भाषाहरूको अध्ययन गर्नु र नेपाली तथा लाप्चे भाषाहरूमा कोश तयार पार्नु, बाइबलका अंशहरू अनुवाद गर्नु तथा पर्चाहरू वितरण गर्नु जस्ता कार्यहरूले इसाई मिसनरीहरूको आगमन पूर्व नै दार्जीलिङका अल्पसङ्ख्यक मानिसहरू साक्षर थिए भन्ने कुरो प्रमाणित हुन्छ।

दार्जीलिङ विभिन्न जाति र धर्मको थलो मानिएको छ । धार्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा सन् १८७२-को जनगणनानुसार दार्जीलिङमा हिन्दु, इस्लाम, बौद्ध र इसाई धर्मावलाम्बी बहुसङ्ख्यामा तथा ब्रह्म समाजका अनुयायीहरू अल्पसङ्ख्यामा रहेको पाइन्छ। आदिम निवासीहरूले चाहिँ उनीहरूले विश्वास गर्ने गोष्ठीगत पुरातन लौकिक धर्म नै अवलम्बन गरेको बुझिन्छ ।

सत्रौँ शताब्दीको प्रारम्भ पूर्वदेखि नै तिब्बतीहरूले सम्पूर्ण सिक्किममा आफ्नो प्रभुत्व जमाइसकेको ऐतिहासिक साक्षी पाइन्छ। यसैले यस भेगका आदिम निवासी लाप्चे जातिले तिब्बती संस्कृति तथा बौद्ध धर्मको प्रभावबाट वञ्चित रहन सकेनन्। कतिपय स्थितिले गर्दा यस जातिले आफ्नो सनातनी संस्कारलाई छोडेर बौद्ध धर्म तथा अन्य धर्म ग्रहण गर्न बाध्य भएको बुझिन्छ। कालान्तरमा यस भेगका बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको धर्म तथा संस्कृतिको प्रभावबाट पनि अलग रहन सकेनन्।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका आधारमा दार्जीलिङ प्रारम्भिक कालदेखि नै नेपाली, लाप्चे र भोटे बहुसङ्ख्यक भएको अञ्चल हो। यस क्षेत्रको भौगोलिक आकृति, जलवायु, वनस्पति पनि तराइ मधेसको भन्दा भिन्न र विशिष्ट रहेको हुनाले आचार-विचार, रीति-रिवाज, संस्कार-संस्कृति, खानपान तथा बोली-भाषाका दृष्टिले पनि यो तराइ र मधेस भन्दा नितान्त भिन्न छ।

अङ्ग्रेज सरकारले सिक्किमको हातबाट दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्र हासिल गरेको छ वर्षपछि मात्र इसाई मिसनरीहरू यस भेगमा आउन थालेका हुन। मिसनरीहरूको प्रमुख उद्देश्य सिक्किम भएर तिब्बत पसी त्यहाँ धर्म प्रचार गर्ने रहेको थियो भने कतिपय मिसनरीहरू दार्जीलिङको स्वच्छ वातावरण स्वास्थ्यका निम्ति उपयोगी ठानी यहाँ आएका थिए तथा कतिपय चाहिँ यस भेगका मानिसहरूमा इसाई धर्म प्रचार प्रसार गर्न आएका थिए। मिसनरीहरूको प्रमुख उद्देश्य इसाई धर्म

प्रचार-प्रसार गर्नु रहे तापनि शैक्षिक, सामाजिक, भाषिक तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि उनीहरूको योगदान उल्लेखनीय रहेको देखिन्छ ।

मिसनरीहरूले इसाई धर्म प्रचार-प्रसार गर्न तथा शिक्षा प्रदान गर्ने पुण्य कार्यमा विजय हासिल गर्न तलवार होइन कलम चुने। उनीहरू हातमा केवल बाइबल र क्रुस मात्र लिएर आएका होइनन् तर यहाँका निरक्षरजनलाई साक्षर तुल्याउन तथा शिक्षादीक्षा प्रदान गरी तिनीहरूलाई बौद्धिक पोषण पनि दिने मनसायले प्रेरित भई आएका हुन। अतः दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रको शैक्षिक विकासमा इसाई मिसनरीहरूको उल्लेखनीय योगदानद्वारा नै परवर्तीकालमा दार्जीलिङ भारतको शैक्षिक केन्द्र (एजुकेशनल हब)-मा परिणत भएको कुरो निर्विवाद छ।

प्रारम्भमा 'अन्धकारमय प्रदेश' (टेरा इन्कग्निता) ठानिएको नौलो मुलुक दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रमा आ-आफ्नो वर्चस्व कायम गर्न र रहस्यमय तिब्बत अन्वेषण गर्न तथा नेपालमा समेत धार्मिक प्रमुख कायम गर्न विभिन्न इसाई मिसनको आगमन, हौडबाजी, धर्म प्रचार र शैक्षिक अभियान, इसाई साहित्यको नेपाली अनुवाद, पुस्तकालय स्थापन गर्ने प्रचेष्टा जस्ता कार्यहरूद्वारा दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रमा नेपाली भाषा-साहित्य र शिक्षाका क्षेत्रमा नवीन युगको श्रीगणेश भयो।

भाषा-साहित्यको मेरुदण्ड मानिने व्याकरण र शब्दकोशहरूका निर्माणमा एटन, टर्नबुल, किलगोर, ग्रियर्सन, रोजर्स, होपेन्सर, ब्राउन, मोने आदिका योगदानले पनि दार्जीलिङमा नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा अभूतपूर्व योगदान पुगेको देखिन्छ।

इसाई मिसनरीहरूले धर्म प्रचारको उद्देश्यले नै नेपाली र लाप्चे भाषा सिक्ने, नेपाली भाषामा धार्मिक ग्रन्थादी अनुवाद गर्ने, अनूदित कृतिहरू छापेर जनसाधारणमा प्रचार प्रसार गर्ने, त्यसता पुस्तक-पुस्तिका छाप्न छापाखाना स्थापना गर्ने जस्ता कार्यहरूले दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रमा नेपाली

भाषा र साहित्यको अध्ययन अध्यापन गर्ने मलिलो भूमि निर्माण भयो। परावर्तीकालमा यही क्षेत्र (दार्जीलिङ) नेपाली भाषा र साहित्य विकासको एउटा मूल थलो हुन सक्थ्यो।

महाकाव्य इसाई धर्मग्रन्थ बाइबल नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने सूदीर्घ प्रक्रियामा संलग्न रहेका विभाषी स्टार्ट, निवेल, म्याकफर्लेन, टर्नबुल, किल्लोर आदिको महत्वपूर्ण योगदान हुँदाहुँदै पनि तिनीहरूको मियो नेपाली भाषी गङ्गाप्रसाद प्रधान नै थिए। गङ्गाप्रसाद बिना सो कार्य सम्पन्न हुन नभएको स्पष्ट हुन्छ।

गङ्गाप्रसाद प्रधानले आफ्ना अनुवाद र मौलिक लेखनमा दार्जीलिङ पार्वत्य क्षेत्रका गाउँबस्ती, कमान र धुराहरूमा बसोबासो गर्ने अशिक्षित अथवा अल्प शिक्षित नेपाली भाषी तथा बहुसङ्ख्यक भोटे-हिमाली वर्गका भाषाभाषी रहेको दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा सबैले सहजै ग्रहण गर्न सक्ने नेपाली भाषाको सरल रूप विकास गरिदिएका छन्।

बिसौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि नै दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा इसाई मिसनरीहरूद्वारा सञ्चालित पाठशालाहरूमा शिक्षाको माध्यम हिन्दी रहे तापनि नेपालीभाषी विधार्थीहरूका निम्ति गङ्गाप्रसाद प्रधानले तयार पारेका नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू पठनपाठन कार्य प्रारम्भ भएको थियो। अतः उनी दार्जीलिङका नेपाली पाठ्य पुस्तक निर्माण गर्ने पुरोगामी (पायनियर) हुन।

गङ्गाप्रसाद प्रधानले दार्जीलिङमा **गोर्खे प्रेस (द गोर्खा प्रेस)**-को स्वामित्व ग्रहण गरी बिसौं शताब्दीको प्रारम्भ (१ जनवरी १९०१)-देखि **गोर्खे खबर कागत्** प्रकाश गर्ने अत्यन्त सुपरिकल्पित र सुनियोजित कार्यले नेपाली पत्रकारिताको गौरवमय काल प्रारम्भ भयो। लगभग ३२ वर्ष (सन् १९०१-१९३२)-सम्मको यो अभियान नेपाली पत्रकारिताको माइलखुट्टी साबित भयो।

लोकसाहित्यको क्षेत्रमा अनुभवसिद्ध ज्ञानका सूत्र मानिएका उखानलाई प्राज्ञ ज्ञान भनिन्छ।
नेपाली वाङ्मयमा गङ्गाप्रसादद्वारा सङ्कलित **नेपाली उखान्को पोस्तक्** (सन् १९०८) प्रथम नेपाली
उखान सङ्ग्रह प्रमाणित भएको छ।

गङ्गाप्रसाद प्रधान इसाई धर्मगुरू मात्र होइन तर नेपाली भाषा-साहित्यका अनुरागी भई बाल
पाठ्यपुस्तक निर्माण अभियान, पत्रकारिता, अनुवाद कार्य र मुद्रणालय सञ्चालन जस्ता विविध क्षेत्रमा
आफ्नो सम्पूर्ण जीवन अर्पण गर्ने नेपाली भाषा-साहित्यका एकजना **'क्रुसेडर'** भएका छन्।